

Passar la ratlla: memòries de l'exili de 1939 (en primera persona)

Text > MARIA CAMPILLO

Salvador Espriu, en el parlament final de l'Altíssim de *Primera història d'Esther*, fa dir al personatge unes paraules que, dissortadament, no perden mai l'actualitat: «I un altre príncep succeí més tard Assuerus en el tron de Susa i tornà potser a perseguir les tràgiques tribus del Trànsit. I continuà la cadena monòtona de lluites, assassinats, infàmies i disbauxes, car a Pèrsia i arreu del món una cruel estultícia esclavitza des de sempre l'home i fa de la seva història un mal somni de dolor tenebrós i àrid».

En efecte, aquesta terrible «mecànica de la història» denunciada per l'Altíssim fa moltes víctimes i «els fugitius» de totes les guerres, de totes les persecucions, han hagut de passar fronteres per cercar un lloc segur o alguna manera de sobreviure. La fugida a França de gairebé cinc-centes mil persones entre final de gener i començament de març del 1939, i les condicions que la van presidir (les corrues de gent indefensa caminant en ple hivern sota les bombes) han marcat a foc la derrota republicana. I aquesta experiència ha marcat, també, les vides dels protagonistes. És a causa de la significació que el pes de la fugida ha tingut en tantes vides que l'exili republicà del 1939 va quedar registrat, en primera persona, en autobiografi-

>> Caravana de nit, d'Albert Sala Rodríguez, de l'any 1939. (Foto: MUME DE LA JONQUERA. FONTS ALBERT SALA.)

>> Document de registre d'estrangers expedit pel Servicio de Migración mexicana a Agustí Miret Comas en arribar a Mèxic el 1939. (Foto: MUME DE LA JONQUERA. FONTS FAMÍLIA MIRET CHACOPINO.)

>> Pas fronterer del Pertús a principis de febrer de l'any 1939, durant l'ocupació franquista de Catalunya. La fotografia va ser publicada a *Le Patriote Illustré* (setmanari belga) el 5 de febrer de 1939. (Foto: COL·LECCIÓ PARTICULAR DE XAVIER ANDREU BARTROLÍ)

es, llibres de memòries, dietaris, epistolaris o narrativa de ficció.

I també en la poesia. Els coneguts versos de Pere Quart (els de *Corrantes d'exili*) entronitzen una expressió, *passar la ratlla*, que és usada per molts dels que escriuen tots aquests papers. Per tant, també la degueren fer servir sovint molts més que no n'han deixat cap registre escrit. Per als uns i per als altres, passar la ratlla imaginària d'una frontera fictícia (alguns tenen plena consciència que el Rosselló és terra catalana) equival a la constatació d'alguna cosa irreversible: d'un trencament, que és el del territori físic però també el d'un espai i el d'un temps definitivament perduts; el final d'una etapa i l'inici d'una altra; la materialització d'una identitat nova. Com evocaria l'escriptor Pere Calders en una

>> Milicians de l'exèrcit republicà de Catalunya refugiats a França (7 de febrer de 1939). Tan bon punt arribaven a la frontera, eren desarmats i evacuats a camps de concentració. (Foto: COL·LECCIÓ PARTICULAR DE XAVIER ANDREU BARTROLÍ. ©AGENCE PHOTOGRAPHIQUE KEYSTONE.)

revista de Mèxic, el pas de la frontera significa «que alguna cosa, en la nostra vida, s'ha trencat per sempre».

La memòria escrita dels republicans

Els responsables de la memòria escrita de l'exili republicà són molts (no els podem citar tots aquí) i n'hi ha de tota edat i condició, de diferents orígens socials, adscripcions ideològiques, militàncies polítiques i dedicacions laborals: historiadors, com Antoni Rovira i Virgili o Ferran Soldevila; polítics, com Carles Pi i Sunyer; metges, com Josep Trueta; periodistes, com Josep M. Pobleu o Manuel Cruells; artistes plàstics, com Carles Fontseré, o mares de família, com Josefa Armangué. Alguns, els més joves, comparteixen la doble condició de combatents i escriptors, com ara Lluís Ferran de Pol, militar de carrera dins les files republicanes, que va guanyar el premi Narcís Oller de contes el 1937, o el periodista Avel·lí Artís-Gener (*Tísner*), que ens va deixar, al llarg de la seva copiosa narrativa

testimonial i en el tercer volum de *Viure i veure*, un dels testimonis més extensos i més vius de l'entrada a França.

En efecte, la publicació de *La diàspora republicana* (1975) de Tísner es va afegir al corpus memorialístic iniciat per Antoni Rovira i Virgili amb *Els darrers dies de la Catalunya republicana: Memòries sobre l'èxode català*, publicat a Buenos Aires el 1940. Aquest llibre és el resultat de la reelaboració textual del dietari que Rovira, diputat del Parlament de Catalunya, va escriure durant la retirada, el pas de la frontera i els primers dies a França (les entrades comprenen del 22 de gener al 5 de febrer). I el subtítol és significatiu d'un propòsit que no ateny tant els avatars d'ordre íntim propis del gènere (encara que se'n mantingui l'estructura de dietari) com el de construir el relat polític de la retirada des d'un punt de vista nacional. Un punt de vista que presideix també les memòries (inèdites fins a l'any 2000) del conseller de Cultura i exbatlle de Barcelona, Carles Pi i Su-

nyer, 1939: *Memòries del primer exili*.

Tot i que aquests llibres de polítics estan inusualment ben escrits, el més literari dins el cànon del primer memorialisme és, sens dubte, *L'exiliada (Diari de l'exili 1939-1940)*, de l'escriptor Artur Bladé i Desumvila, aparegut el 1976. És, també, el més colpidor, perquè Bladé va fer la retirada (pel coll d'Ares) amb un grup de sanitaris, i la dimensió autèntica dels resultats de la «mecànica de la història» enlloc es revela amb més claredat: «Un dia van passar tres avions que van bombardejar l'encreuament de la carretera de Ripoll amb la de Campdevànol, on hi havia una concentració de fugitius. Els morts foren enterrats a Campdevànol i els ferits portats al nostre hospital. El doctor Navès, desesperat, com encara no l'hi havia vist mai, n'hagué d'operar uns quants en condicions sumàries. Un, d'inoperable, era una nena d'uns tres o quatre anys, rossa, d'ulls enormes, amb els cabells rinxolats com una nina. Semblava que

>> *Llarga cua de refugiats, dones i nens, esperant a l'estació del Voló-Pertús per ser embarcats cap a l'interior del país (4 de febrer de 1939).*

(Foto: COL·LECCIÓ PARTICULAR DE XAVIER ANDREU BARTROLÍ. SERVEI DE LES AGÈNCIES DE NOTÍCIES ASSOCIADES FRANCESSES —SAFARA—, DE PARÍS.)

>> Soldats senegalesos guardant els refugiats al coll dels Belitres (30 de gener de 1939). Només eren admesos al territori francès dones, nens i persones grans. (Foto: COL·LECCIÓ PARTICULAR DE XAVIER ANDREU BARTROLÍ. ©TRAMPUS, DE PARÍS.)

>> Refugiat d'Argelers. (Foto: MUME, de la Jonquera. Fons JOSEP NARRO CELORRIO.)

no tenia res, llevat d'una petita taca negra a la panxeta, sobre el fetge. No volia menjar ni beure i va morir com un ocellt».

Els escrits del PSUC i del POUM

Entre la militància de partit, destaquen dos memorialistes de formacions enfrontades: Teresa Pàmies, de les Joventuts Socialistes Unificades (PSUC), que va publicar el 1974 *Quan érem capitans (Memòries d'aquella guerra)*, reeditat l'any 2000 a Proa juntament amb *Quan érem refugiats*; i Víctor Alba (Pere Pagès) del POUM, que el 1990 va treure el segon volum de *Sísifi i el seu temps: II Costa amunt*. I entre els records d'aquells que fugiren quan eren nens, són impressionants les evocacions de l'actriu de teatre Montserrat Julió (*Vida endins: Crònica d'un exili a Xile*, 2003), encara més tenint en compte l'edat que tenia l'autora en el moment de passar la ratlla: deu anys.

Naturalment, les experiències diverses dels testimonis aporten in-

formacions distintes, preocupacions i «climes» diferents, perquè no és el mateix moure's en les esferes governamentals que fugir enmig de la desbandada anònima. O passar la frontera com a soldat d'un exèrcit en retirada, lliurant les armes a un costat i formant-se, immediatament, dins les corrues que caminen fins als

campes de concentració francesos. La diversitat de les experiències individuals es correspon també amb les moltes maneres d'escriure, i és que, a banda dels temperaments personals, molts usos estilístics estan condicionats, també, pel moment de l'escriptura, per la coetanitat o la proximitat dels fets (diataris o epistolaris) o a

>> Camp de concentració d'Argelers. (Foto: MUME, de la Jonquera. Fons JOSEP NARRO CELORRIO.)

l'inrevés, per la interposició de les formes del record en la memòria adulta, aquest país estrany alterat pel pas del temps, i modificat, també, pel coneixement de l'envergadura que una determinada experiència ha tingut en el balanç d'una vida.

Així, hi ha dietaristes, com el jove Edmon Vallès, de la lleva del biberó (*Dietari de guerra [1938-1939]*, 1980), que acaren les reflexions de la maduresa amb l'escriptura d'un soldat de divuit anys; mentre que d'altres no afegeixen res al text antic. Com el novel·lista Joan Baptista Xuriguera, que en el pròleg del *Diari del primer any d'exili a França* (1981) declara que «no he gosat suprimir ni afegir res. Així resulta un document, o un episodi, més autèntic». En efecte, sense cap forma de mediació textual posterior, podem llegir la indefensió d'un derrotat del 39, ja convençut que no es pot esperar cap mena d'ajut internacional: «I se'ns condemnà a perdre, a ésser aixafats, malgrat representar això la destrucció de centenars de pobles, la mort de centenars de milers d'homes, la desaparició del tresor artístic i de l'economia. Tot un poble era lliurat a la violència medieval, amb els seus homes de ciència, els seus artistes, les seves riqueses, el seu passat, la seva llengua i la seva bandera. Pobra Catalunya, aquells dies!».

La veritat de la novel·la

L'hibridisme del gènere es revela particularment en Xavier Benguerel, que novel·la l'episodi del pas fronterer en la ficció (*Els vençuts*, 1969) i l'evoca (amb el nom real dels personatges) a les seves *Memòries (1905-1940)*, editades el 1971 i reeditades el 2008. Benguerel recull l'episodi del grup de vuit escriptors, encapçalats per Francesc Trabal, que van travessar la carena «una nit de lluna plena», com diria Pere Quart. Una nit «inoblidable», segons Sebastià Gasch (*Etapas d'una nova vida: Diari d'un exili*, inèdit fins al 2002). Una nit que algú «besà la terra» en un acte de contricció («perquè ens perdoni la guerra») i que el mateix Francesc Trabal ratifica en una conferència del 1946 a Santiago de Xile (*Els contracops de l'enyorança*, 2011): «I algú, aleshores, enmig d'un silenci terrible, d'un silenci d'espant, algú, aleshores, s'agenollà i besà per darre-ra vegada el Pirineu nostre».

>> L'èxode de la població de Catalunya.

(Fons AUGUSTE CHAUVIN / ARXIVS DEPARTAMENTALS DELS PIRINEUS ORIENTALS, PERPINYÀ.)

Ja som, però, l'any 1946; la victòria aliada no ha comportat la caiguda del dictador i entre els exiliats s'ha perdut l'esperança d'un possible retorn. Trabal, al costat de molts d'altres, es

va morir a l'exili. Com profetitzava el 27 de gener del 1939 el dietari de Xuriguera, «la malaventura no té límits i l'home posseeix un poder infinit per a resistir-la».